

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 929.532:94(477.62-2Мар)«188»

Кригіна О.В.

Маріупольський державний університет

ЗАХВОРЮВАННЯ ТА СМЕРТНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ (ЗА ДАНИМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)

Розглянуто відомості метричних книг стосовно відображення інформації щодо померлих. Встановлено співвідношення дитячої й загальної смертності серед православного населення. Проаналізовано щомісячний розподіл смертей та віковий склад померлих за окремими роками. Особливу увагу приділено питанню смертності серед немовлят. Визначено основні причини смертності населення й найбільш загрозливі та небезпечні захворювання, які призвели до великої кількості померлих.

Ключові слова: метричні книги, смертність, захворювання, дитяча смертність.

Постанова проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства актуальними є питання стану населення та його відтворення. Надзвичайно важливими є показники природного руху населення: народжуваність, смертність (загальна, дитяча, причини смерті), середня тривалість життя, а також показники чисельності та структури населення, щільність населення, його етнічна і сімейна структура.

Відомості щодо кількісного складу населення, руху населення, показників народжуваності та смертності завжди були важливими та необхідними для держави. Від цих даних залежав збір податків, визначення рекрутської повинності тощо. Саме для збору статистичних відомостей стосовно руху населення в Російській імперії на загальнодержавному рівні використовувалася інформація метричних книг, першим світським узаконенням ведення яких вважається указ Петра I від 14 квітня 1702 р. «О подаче в патриарший духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших», який засвідчував необхідність реєстрації народжень та смертей у Росії [1, с. 192]. Синодським указом від 20 лютого 1724 р. було розроблено докладний формуляр метричних книг. Вони мали складатися з трьох частин: про народжених,

одружених і померлих. Відомості про померлих, а саме імена померлих, дата, вік і причина смерті, ким висповіданий, причащений і де похований, зазначалися у третій частині метричної книги.

Виклад основного матеріалу. Із середини XVIII ст. записи у відомостях церковного обліку про природний рух населення почали набувати стандартизованого характеру – вони містили відомості про кількість народжень, смертей і шлюбів у парафіях, зверталася особлива увага на причину смерті і вік померлого. В цей період суттєво вдосконалюється використання статистичної інформації метричних книг, особливо у справі вивчення народонаселення.

Указом Правлячого Сенату від 29 лютого 1764 р. було чітко окреслено інформацію, яка повинна міститися в метриках про померлих, також наводилася форма, яку повинні були надсилати священники, із зазначенням кількості народжених (мертвонароджених, позашлюбних та підкидьків), померлих, одружених (неодружених із дівицями, удівців з дівицями, удівців зі вдовами). Форма щодо померлих містила віковий розподіл, об'єднаний у 5-річні інтервали, із зазначенням кількості померлих від окремих хвороб [2].

Дослідження та використання інформації церковних актів розпочалося безпосередньо від часу

їх виникнення, аналізувалися можливості вдосконалення процесу реєстрації, розроблялися методи статистичної обробки даного джерела, визначалось юридичне значення метричних книг. Одним із перших напрямків дослідження метричних книг стали наукові праці, які мали здебільшого статистико-демографічний характер, головну увагу було зосереджено на метриках православного населення Російської імперії саме з погляду статистики.

Першими дослідниками, які звернулися до метричних книг, були російські академіки К. Герман та Л. Крафт. Залучивши зведені дані метричних книг православного населення, К. Герман вивчив динаміку народжуваності, шлюбності та смертності, щомісячний розподіл смертей та віковий склад померлих за окремими роками кінця XVIII ст. [3].

До питань демографічних характеристик населення, використовуючи показники метричних книг, найчастіше зверталися історики, лікарі, економісти-статистики, математики. Ряд науковців займалися складанням так званих «таблиць смертності». Автором першої «таблиці смертності», що стосувалася православного чоловічого населення всієї Російської імперії, був академік К. Герман. Новий період у вивченні питання смертності в Росії дослідники пов'язують з ім'ям В. Буняковського, який також займався складанням «таблиць смертності» [4]. Санітарний лікар Т. Маковецький у створеній ним таблиці смертності зазначав, що зведені відомості, які містять метричні книги, – це єдине джерело для вивчення статистики смертності міського населення [5]. Демографи А. Бессер і К. Баллод у своїх дослідженнях використовували саме інформацію метричних книг та зробили спробу вирахувати ступінь похибки статистичної інформації [6, с. 26].

Початок XX ст. відзначився виходом праці С. Новосельського, предметом якої була побудова повної таблиці смертності, яка б стосувалася населення всіх віросповідань європейської частини Російської імперії [7, с. 5]. Дослідник ретельно розглянув введення метричних книг не лише для православного населення, але й для представників інших віросповідань. Сучасні історики лише із середини XX ст. почали вивчення окремих сюжетів, пов'язаних із метричними книгами. Вивчення цих джерел характеризується як спробами наукової критики метрик, так і розробленням методики обробки відомостей, що містяться в них. Плеяда науковців – А. Гозулов, М. Птуха [8] та інші – у своїх працях, присвячених статистиці природного руху населення, також зверталися до метричних книг.

Від 1990-х рр. метричні книги починають вивчати в кількох напрямках, з'являються праці з історичної демографії, створюються методики використання даних, що їх містили метрики. Метричні книги вивчають також з огляду на їх роль у висвітленні соціальної історії окремих регіонів. Науковці вважають метричні книги головним джерелом вивчення демографічної поведінки селянства, а також наголошують на потребі спеціального аналізу метрик на регіональному рівні. Метричні книги як джерела з історичної демографії другої половини XIX – початку XX ст., які зберігаються в державних архівах Запорізької, Херсонської та Дніпропетровської областей, а також Автономної Республіки Крим, досліджені у праці дослідника С. Гузенкова [9]. Вивченню демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. присвячена праця І. Сердюк, де для аналізу демографічних процесів автором використані дані церковного метричного обліку [10, с. 17–20].

Отже, метричні книги стають предметом уваги статистичних, демографічних, генеалогічних досліджень. Активно залучаються комплексні методи обробки інформації метрик, створюються бази даних. Дослідники неодноразово підкреслюють значення метричних книг, необхідність їх ретельного зберігання та активного залучення до наукового обігу поряд з іншими джерелами.

Метричні книги – церковні акти громадянського стану, в яких зафіксована інформація щодо народжених, одружених та померлих. Завдяки даним щодо кількісного складу населення, рівня народжуваності та смертності, шлюбів, міграцій стають можливими дослідження з історичної демографії, а зафіксовані в метриках захворювання стануть у нагоді історикам медицини. Метричні книги містять багатий інформаційний матеріал, що неодноразово підкреслювалося дослідниками. Враховуючи це, зробимо спробу дослідити питання щодо захворювань та смертності серед православного населення за даними, що містять метричні книги. Найбільш вагомим досі залишається питання щодо смертності серед немовлят та малюків у віці до 5 років, на що також звертають увагу дослідники, які використовують дані церковного обліку, адже дитяча смертність – одне з найбільш вразливих та проблемних питань. Також важливим є визначення основних причин смертності населення й найбільш загрозливих та небезпечних захворювань, які призвели до великої кількості померлих.

Аналіз відомостей метричних книг, що містять інформацію про померлих православного населення Різдово-Богородицької церкви м. Маріуполь за період з 1884 по 1888 рр. [11], показав, що незалежно від умов смерті та чину поховання всіх померлих записували в метрику. Особлива увага під час реєстрації смерті приділялася двом моментам світського характеру: природності події (відсутність криміналу) та дотриманню обережності задля захисту живих (у випадках смерті від заразних хвороб, особливо під час епідемій).

У суспільній свідомості подія смерті була менш значущою, ніж шлюб і народження, тому в здійсненні обряду поховання було менше умовностей. За повним чином поховання здійснювалося тільки над православними, іновірці – з неповним церковним відспівуванням і тільки в разі, якщо не було іншого священика. Християнського поховання позбавлялися самогубці, померлі від пияцтва, що розцінювалося як вільне самогубство, убиті під час розбою або поєдинку. Заборонялося здійснювати поховання та публічні поминання покійних у дні найбільших цивільних свят, народження і тезоіменитства государя імператора, государині і спадкоємця цесаревича, на Великдень та Різдво. Священик не міг ухилятися від поховання померлого, якщо не було до цього особливих законних причин. Священику заборонялося до судово-медичного огляду проводити в останній шлях тіла: тих, які загинули безпосередньо після зовнішнього механічного насильства (забій, рани, падіння з висоти); померлих раптово, з незвичайними випадками (підозра на отруєння); померлих у результаті вживання шкідливих парів, мазей; тих, чиє тіло було знайдено; людей здорових і померлих раптово від невідомої причини; знайденого мертвого новонародженого; в тих випадках, коли є підозра на умисне умирення; померлих у результаті лікування шарлатанами й іншими особами, які не мають права на лікування. Сюди відносяться також тіла замерзлих, утопших та ін.

Заборонялося також ховати мертвих до закінчення трьох діб після посвідчення в їх смерті, якщо смерть відбулася не від заразних хвороб. Особливу увагу слід було проявляти уявній смерті (після пологів, непритомності, задухи під час пожеж, сильного переляку та ін.). Однак цю заборону священики порушували на прохання селян, які просили поховати небіжчика раніше трьох днів, щоб не перебувати в тісній хаті разом із тілом покійного. Померлих від чуми належало

ховати негайно, так само як і померлих від інших заразних хвороб: гнилої і чіпкої гарячки, віспи, кору, скарлатини [12, с.187].

За окреслений для аналізу п'ятирічний період було виявлено 472 записи (за даними зведених відомостей) щодо померлих православних прихожан, тобто в середньому йшло з життя 94 особи щороку. Найнижчий показник смертності припадає на 1885 р., коли померло 67 осіб, найбільший – на 1888 р. – 119 осіб. Чоловіча смертність перевищувала жіночу на 10%. Найменший зафіксований вік померлого – 2 тижні (хлопчик, що помер від «младенчества»), найстаршому виповнилося 86 років (чоловік, «натуральной»).

Наявність у метричних записках відомостей щодо віку покійного дозволяє відновити не тільки рівень смертності, а також її вікову структуру. У сучасній демографії прийнято виділяти окремо коефіцієнти смертності немовлят (від 0 до 1 року) й дитячої смертності (від 1 до 5 років). У нашому випадку було виділено випадки смертності від 0 до 1 року та від 1 до 5 років, а решту – об'єднано у 5-річні інтервали, як подають нам зведені відомості православних церков. Проведений аналіз показав, що найбільша кількість померлих немовлят виявлена в 1886 році (25 малюків), найменша – в 1885 році (19 малюків). За весь період найбільше малюків помирало у віці 6-11 місяців – у середньому 53%, 12 малюків у рік. Середня частка померлих малюків у віці до 1 року серед загальної кількості померлих у різному віці складає 25%. Середня частка померлих у віці від 1 до 5 років становить 33%. Проведений аналіз метричних книг показав, що значною мірою загальна смертність була зумовлена смертністю дітей у віці до 5 років, що становить 58% від загального числа померлих. До похилого віку (60–90 років) доживали 51 особа (11%), із них 41 особа (9%) померли природною смертю – «натуральной».

Смертність серед православного населення парафіян Різдово-Богородицької церкви м. Маріуполя представлена 47 причинами. Найбільш поширеною була смерть від «младенчества»/«младенческая слабость», як це зазначалося в метриках. Однак виходячи з того, що подібна вказівка причини смерті значиться у 93 випадках, а з них 89 випадків є причиною смерті дітей віком від 0 до 5 років, можна припустити, що за цими формулюваннями криється не конкретне захворювання, а неможливість встановлення правильного діагнозу. Представ-

лена С. Новосельським класифікація хвороб та причин смерті відносить до вродженої слабкості хворобливий стан новонародженого, що характеризується недостатньою рухливістю і реактивністю, погано вираженим смоктальним рефлексом, поганим регулюванням температури тіла та ін. Крім вродженої слабкості, дослідник називає ряд хвороб, що приводили до смерті в період до 1 року: мозкові крововиливи, пневмонії та хвороби новонароджених [13]. Причиною смерті є не недбальство матері, не відсутність догляду, а в значній більшості випадків – невміння вчасно, на самому початку розпізнати хворобу, правильно оцінити серйозність розладу, незнання перебігу і небезпечних ускладнень хвороби, невчасне застосування допомоги. Значна частина людей померли природною смертю, яка в метричних книгах визначалася як «натуральна». Таке означення причини смерті зустрічається в записках померлих у віці від 50 років та вище. В даному випадку також можна припустити, що такі записи робилися через неможливість встановити правильний діагноз.

Розподіл смертей за місяцями показав, що найбільша кількість померлих приходить на осінь. Менше за все померлих зареєстровано протягом весни, близько 20% від загальної кількості. В цей період виявлені такі причини смерті, як сухота, кашель та застуда. Пік смертей приходить на листопад – 55 випадків (24 чоловіка та 31 жінка), 11%. Небезпечними цього місяця були дифтерит (12 випадків), кашель і сухота. Досить загрозливими для мешканців були інфекційні захворювання: дифтерит, пронос, віспа, коклюш та сухота (чахотка). Щомісячний розподіл причин смерті показав, що взимку найбільше помирили від чахотки (під смертей приходить на грудень), віспи (під смертей – січень-лютий), коклюшу (під смертей – лютий). Влітку найчастіше помирили від проносу, особливо в липні.

У 1888 р. у зведених відомостях до метричних книг священником були визначені «болезни, бывшие причиною значительной смертности в сем году»: дифтерит, скарлатина, кривавий пронос, застуда, кашель, лихоманка, розслаблення, параліч, гарячка, золотуха, запалення легенів, пухлини, геморої, сухота, коклюш, водяні хвороби, забій, облог, кір [14, арк. 231]. Але подібні дані необхідно звіряти із самими записами метричних книг. Перевірка показала, що зі всіх указаних священником хвороб причиною значної смертності міг стати лише дифтерит – за 1888 р.

від нього померло 30 осіб. У попередні роки виявлені лише поодинокі випадки смерті людей від цієї хвороби. Хвороба досить часто вражає і дітей, і дорослих, але частіше за все губить дітей. У деяких випадках, особливо в маленьких дітей, хвороба проходить дуже швидко, разом із виявленням слабкості настає смерть. Смертність від дифтериту у віці до 5-6 років є найбільшою, в міру збільшення віку зменшується і в дорослих представляється досить незначною [15, с. 111].

У 1884 році найбільшою загрозою стала віспа. Віспу справедливо вважають однією з найнебезпечніших інфекційних хвороб. Вона нерідко забирає більше половини хворих і остаточно псує здоров'я тих, що вижили після неї. Половина смертей припадає між 7-11 днями від висипання. Особливо небезпечною є в новонароджених, слабкі діти страждають частіше за інших. Хвороба рідко буває смертельною для дітей у віці 7-14 років [16, с. 59].

Значної загрози також завдавала й чахотка, за окреслений період записи щодо померлих від цієї хвороби були виявлені кожного року, але найбільша кількість померлих зазначена в записках за 1887 рік. Також використовувалися терміни «бугорчатка» – через горбки, які покривають легені, а з другої половини XIX століття – «туберкульоз». Хвороба може протікати то швидко і вести через кілька місяців до смерті, то повільно розвиватися і тривати роками. Перші ознаки сухоти настільки нехарактерні, що не дають можливості розпізнати хворобу. Чахотка проявляється виснаженням тіла і слабкістю, виснажливою лихоманкою і постійним кашлем із виверженням. Чахоткою хворіють люди у віці від 16 до 60 років, до і після випадки зустрічаються рідше, про що також свідчать записи в метричних книгах.

Вивчення хвороб та причин смерті щодо православного населення стають можливими також завдяки інформації зведених відомостей за кожен рік, які розміщувалися наприкінці метричної книги та були певним підсумком, де зазначалася кількість новонароджених, одружених, померлих, в якому віці та від якої хвороби помирили. Чітко простежується смертність серед малюків, дітей у віці до одного року. У примітках до зведеної відомості наводилися хвороби, від яких найбільше людей зійшло в могилу за рік. Зазначалися також дані щодо осіб, померлих неприродною смертю.

Отже, за даними метричних книг про померлих, визначено найбільш загрозливі захворювання, від яких померла значна частина насе-

лення. Метрики свідчать, що характерною була смертність серед дітей у віці від 0 до 5 років. Аналіз метричних книг, зокрема частини про померлих, ще раз підтверджує багатий інформаційний потенціал церковних актів реєстрації громадянського стану. Використання відомостей

метричних книг дають можливість відтворити демографічну ситуацію (підрахунок кількісного складу населення, вивчення історії сімей, народжуваності, смертності та причин захворювань, міграційних процесів та ін.), що привертає все більшу увагу науковців.

Список літератури:

1. Полное собрание законов Российской империи [ПСЗ – 1]. Т. 4. № 1908. С. 192.
2. Полное собрание законов Российской империи [ПСЗ – 1]. Т. 16. № 12061. С. 569–573.
3. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. СПб., 1819. 197 с.
4. Буныковский В.Я. Опыт о законах смертности в России и о распределении православного народонаселения по возрастам. СПб., 1866.
5. Таблицы смертности и рождаемости киевского населения за 1880 г., составленные санитарным врачом 3-го участка Т.Е. Маковецким. К., 1881. 186 с.
6. Бессер Л., Баллод К. Смертность, возрастной состав и долговечность православного населения обоего пола в России за 1851–1890 годы. Записки Императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению. 1887. Сер. 8. Т. 1. 215 с.
7. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград, 1916. 208 с.
8. Гозулов А.И. Очерки отечественной статистики [Краткий очерк]. М., 1957. 180 с.; Птуха В.М. Очерки по статистике населения. М., 1960. 460 с.
9. Гузенков С.Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2005. 218 с.
10. Сердюк І. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття // Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція «Наука і образование без граница». 2007. Т. 12. История. С. 17–20.
11. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 214. Оп. 1. Спр. 6, 7.
12. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги России XVIII – нач XX в.. М., 2006. 385 с.
13. Новосельский С.А. О ранней детской смертности. Демография и статистика (избранные произведения). М., 1978. С. 153–174.
14. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 214. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 231.
15. Рейссиг К. Домашний лечебник: пер. с нем. изд. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1911. 718 с.
16. Руддок Э.Г. Детские болезни и лечение их гомеопатическими средствами. Санкт-Петербург, 1901. 248 с.

ЗАБОЛЕВАНИЯ И СМЕРТНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ (ПО ДАННЫМ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ)

Рассмотрены сведения метрических книг относительно информации об умерших. Установлено соотношение детской и общей смертности среди православного населения. Проанализировано ежемесячное распределение смертей и возрастной состав умерших по отдельным годам. Особое внимание уделено вопросу младенческой смертности. Определены основные причины смертности населения и наиболее угрожающие и опасные заболевания, которые привели к большому количеству умерших.

Ключевые слова: метрические книги, смертность, заболевания, детская смертность.

DISEASES AND MORTALITY OF THE POPULATION (BASED ON THE PARISH REGISTERS)

The information contained in the parish registers concerning the display of information about the deceased is considered. The correlation between children and total mortality of the Orthodox population is highlighted. The monthly distribution of deaths and the age structure of the deceased over the years is analysed. Particular attention is paid to the issue of mortality among infants. The main causes of mortality and the most dangerous diseases that caused a large number of deaths were determined.

Key words: parish registers, mortality, disease, infant mortality.